

סיפור קין והבל כתשתית להבנת הסיפור "דרך הרוח" של עמוס עוז

תאריכים

יחסי - אבות ובנים, יחסים בין אחים, סיפורי קין והבל.

תקציר

בסיפור "דרך הרוח" מהווה הסיפור המקראי על קין והבל תשתית עומק סביבו נטויות התמטיקה והפואטיקה. לפיכך תיאור עקבי של הרמיזות למיתוס זה עשוי להאיר את הסיפור מזוויות שונות. הגישה לטקסט הספרותי נשענת על שתי מתודות עיקריות, המתודה הסטרוקטורליסטית המבקשת למצוא ביצירה מבני-עומק הבנויים על צירוף בינארי של ניגוד והקבלה, והמתודה האינטרטקסטואלית המוצאת שהטקסט הספרותי מקיים דיאלוג עם טקסטים קודמים לו.

העיון בסיפור "דרך הרוח" בזיקה לסיפור קין והבל מעלה, שעלילת הסיפור מציגה את הצורך של הבנים לזכות בהכרה ובהערכה מצד האב, בדומה להגשת המנחות בסיפור על קין והבל. בדומה לסיפור קין והבל מגיעים האחים בסיפור "דרך הרוח" לכלל יריבות ולגילוי אלימות ביניהם המוביל למוות. יריבות זו נובעת מרגש של קנאה בין האחים על רקע היחס המפלה ביניהם. הרמיזה לדמותו של האדם הראשון בדמות האב ב"דרך הרוח" מבליטה את קווי אישיותו ואת התנהגותו, אך גם מציגה אותו באור אירוני. הציפיות הגבוהות של האב מבנו בסיפור "דרך הרוח" דומות לציפיות מקין בסיפור המקראי, והן שגורמות לנפילתו ולמותו.

העיון בסיפור "דרך הרוח" בזיקה למרכיבי הסיפור המקראי על קין והבל מעלים את אמצעי העיצוב המרכזיים במרקם היצירה, ההקבלה והניגוד. ההקבלה והניגוד מצויים בעיצוב הדמויות, ביחסים ביניהם, בעיצוב העלילה ובהתפתחותה. מרכיבי הסיפור המקראי מעלים גם את רשת המוטיבים המרכזית בסיפור הנותנים ביטוי לנושאי היצירה ולממד האידיאלי.

א. על היצירה בראי הביקורת, היסודות הארכיטיפאליים

בספרות הביקורת והמחקר הענפה על יצירתו של עמוס עוז חוזרת האבחנה של חלק ניכר מן המבקרים על היסודות הארכיטיפאליים ביצירתו. אבחנה זו מתייחסת ליצירה הראשונה שפרסם "ארצות התן" (1962), שמהווה, לדברי המבקרים, מודל להמשך יצירתו וכן ליצירותיו המאוחרות יותר.¹ באבחנה זו תיארו המבקרים יסודות ארכיטיפאליים המשוקעים בתשתית יצירותיו שסביבם נבנית התימטיקה והפואטיקה. בתיאור היסודות הארכיטיפאליים בספרות המחקר והביקורת מוצאים אנו שני כיוונים:

א. תיאור יסודות יונגיאניים ביצירתו אותם תיאר בהרחבה בלבן (1986) שקבע ש"כתבי יונג... סיפקו לעוז מאגר בלתי נדלה של סמלים... הלקוחים ממסורות מיתולוגיות שונות (מיתולוגיה יוונית, יהדות, נצרות ועוד)" (שם, 24). התיאוריה היונגיאנית, לדעת המבקר, מתארת ביצירתו של עמוס עוז את מבנה הנפש האנושית, שעיקרה הוא הלא-מודע הקולקטיבי, וכן מתארת את התהליכים העוברים על הנפש ביצירותיו.

ב. רמיזה למיתוסים שונים ביצירתו, בעיקר מסיפורי המקרא, המשוקעים בתשתית היצירה ומהווים גרעין להבנת משמעותה. סיפורי מיתוס אלה הם הגרעין הקשה באמצעותו ניתן לפענח את היצירה ולפרש את משמעותה.

בספרות הביקורת על הסיפור "דרך הרוח" בולט הכיוון השני, ומבקרים רבים תיארו מיתוסים שונים שמהווים לדעתם תשתית להבנת היצירה ולפרשנותה. יאיר מזור תיאר **מיתוסים יונגיים** כתשתית להבנת היצירה.² הוא הזכיר את אורנוס, אל השמים הקדמון, שהתנכל לבניו כדי לסכל את הסיכוי שיקומו עליו להכחידו, את קרונוס שהתנכל לזאוס מחמת פחד קמאי קדמון שבנו יקום עליו ויהרגהו, וכן הזכיר את ליוס ביחסו לאדיפוס. מיתוסים אלה מציגים, לדעתו, את היחס בין אבות לבנים בסיפור "דרך הרוח" כעימות כוחני שבו האב מנסה לסכל את ניסיונות בניו לקום עליו ולתפוס את מקומו.

רוב המבקרים מצאו בתשתית הסיפור "דרך הרוח" רמיזות לסיפורי המקרא. הלל ברזל³ תיאר רמיזות לשניים מסיפורי המקרא, **סיפור עקידת יצחק וסיפור קין והבל**. סיפור עקידת יצחק המצוי, לדעתו, בתשתית הסיפור הזה מציג את יחסו של האב כלפי

¹ ראה למשל, בלבן, א' **בין אדם לחיה**, עם עובד, ת"א, 1986, עמ' 26, וכן גרץ, נ' **עמוס עוז, מונוגרפיה**, ספרית פועלים, ת"א, 1980, עמ' 100.

² מזור, י' **ליטוף באפילה, על סיפורת עמוס עוז**, כתר, ת"א, 1998, עמ' 21-92.

³ ברזל, ה' **ששה מספרים, ט"ז סיפורים**, יחדיו, ת"א, תשל"ו, עמ' 215-222.

בנו כיחס של הקרבת הבן על מזבח חזונו. הוא מבסס זאת על המילה "נער" החוזרת בסיפור, המהווה רמיזה לסיפור עקידת יצחק (בראשית, כ"ב, ה', י"ב).⁴ הסיפור המקראי על קין והבל מרומז, לדעת ברזל, ב"דרך הרוח" בתמונה בה נגלה האח זאקי במלוא כיעורו לאחיו גדעון במרומי הסולם, לאחר שזה טיפס בסולם כדי להציל את אחיו הבכור. שני האחים, לדעת ברזל, מציגים את כפל הפנים של האב, הכוחנות שלו שהתבצרה במרומי הרוח. מראה פניו הכעורים של זאקי מאירים לגדעון את פני האב האמיתיים ואת כוונתו האמיתית של זאקי לרצוח אותו. גילוי זה של גדעון מוביל אותו להתאבדות.⁵

גרף הזכירה רמיזה לסיפור מקראי נוסף בסיפור "דרך הרוח", **הסיפור על חלום יעקב** המופיע בהקשר לתמונה של גדעון התלוי בין שמים וארץ. היא תיארה את הקשר בין סיפור העקידה לסיפור חלום יעקב כהבטחת האל לאבות, שזרעם יירש את הארץ (שם, עמ' 115). הסיפור המקראי על סולם יעקב מעלה, לדעתה, את זיקת הדמויות לארץ האבות.

סיפור מקראי אחר שהוזכר על ידי הביקורת בהקשר ל"דרך הרוח" הוא **סיפור יצחק וישמעאל**.⁶ לדעת המבקר, רמיזה לסיפור מקראי זה ב"דרך הרוח" מציגה את שני האחים כנציגים של שני העמים הנאבקים על ארץ ישראל, והוא מוביל לפרשנות הסיפור כאלגוריה אודות יחסי יהודים ערבים בישראל. התיאורים של המיתוסים שמהווים תשתיות עומק בסיפור "דרך הרוח" ממקדים את תשומת הלב לנושאי הסיפור, ליחסי אבות ובנים וליחסי אחים, וכל סיפור מוביל לפרשנויות שונה ביחסים אלה.

בסיפורי המיתוסים ניתן להבחין בין מיתוסים המתמקדים בדור האבות, כגון סיפור עקידת יצחק וסיפור חלום יעקב לבין מיתוסים המתארים את דור הבנים כגון, סיפור יצחק וישמעאל. ורק סיפור מיתוס אחד, סיפור קין והבל, מציג את יחסי האבות לבנים בזיקה ליחסים בין האחים. סיפור מיתוס זה נראה בעיני כתשתית העומק המקיפה ביותר להבנת הסיפור ומשמעותו. הסיפור המקראי על קין והבל, לדעתי, נרמז לכל אורכו של הסיפור "דרך הרוח" והסיפור מקיים עמו דיאלוג, ולכן הארת הרמיזות השונות של הסיפור המקראי עשויה לשפוך אור על היבטים שונים.⁷ בביקורת הוזכר

⁴ מבקרים נוספים הצטרפו לדיעה זו למשל, גרץ, שהזכירה את המילים החוזרות "יחיד" ו"פגיון" המהוות אזכור לסיפור העקידה (הערה 1), עמ' 115.

⁵ מבקרים נוספים מסכימים עם פרשנות זו, ראה למשל מזור, (הערה 2) עמ' 115.

⁶ לוי, ש., "על במותיך חללי", **מאזנים**, נ"ח, 9-10, ת"א, 1985, עמ' 53-56.

⁷ על זיקתו של עוז למיתוס זה מוצאים אנו את דבריו במאמר על ברדיצ'בסקי: "מיתוס שכנגד, לא יהודתי אלא עברי

סיפור קין והבל בהקשר לתמונה אחת. נראה לי שתיאור עקבי של הרמיזות למיתוס לאורך הסיפור עשוי להאיר זוויות נוספות.

גישתי לטקסט הספרותי נשענת על שתי מתודות עיקריות, המתודה הסטרוקטורליסטית המבקשת למצוא מבני-עומק הבנויים על צירוף בינארי של ניגוד (קוטביות) והקבלה מבית מדרשו של קלוד לוי שטראוס⁸ וכן על הגישה האינטרטקסטואלית כפי שניסחה אותה ג'וליה קריסטבה.⁹ הגישה האינטרטקסטואלית מוצאת שהטקסט הספרותי מקיים דיאלוג עם טקסטים קודמים לו ואלה משוקעים באלמנטים שונים. ולפיכך חשיפת דיאלוג זה בין הטקסטים עשויה לפרש את מלוא משמעותו. מתודות אלה תובעות קריאה מדוקדקת של הטקסט הספרותי על מנת למצוא בו את רמזי הדיאלוג ואת תשתית העומק.

ב. עיון בסיפור "דרך הרוח" בזיקה לסיפור המקראי על קין והבל

1. הצורך לזכות בהכרה ובהערכה מצד האב

עלילת הסיפור "דרך הרוח" מתחילה באותו בוקר של יום העצמאות שבו הבן גדעון שנהב אמור לצנוח צניחת ראוה בעמק יזרעאל ליד קיבוץ נוף חריש לעיני חברי הקיבוץ ולעיני אביו ואמו שתזכה אותו בתדמית של גיבור ומצליח. המספר היודע כל בדיבור משולב בנקודת התצפית של הבן גדעון מתאר את רגעי הצניחה במילים: "המוני אזרחים ימתינו לצונחים... יקיפו אותנו ילדי הקיבוץ ויקפצו עליו ויצעקו לו... הנה כאן גדעון שלנו", (פרק א', שם, 43-44).¹⁰ גם בעיני אביו, שמשון שיינבוים, המתואר במקביל באותה שעת בוקר, מוצגת צניחה זו כהצלחה וכמקור לגאווה. המספר בדיבור משולב בנקודת התצפית של האב מתאר זאת במילים: "ונצא להתגאות בך קצת, גדעון שיינבוים" (שם, 53). התיאור המקביל של האב ובנו באותה שעת בוקר בהתייחסותם לאירוע הצניחה מציג את הזיקה העמוקה ביניהם, ומאיר את מעשה הצניחה של הבן גדעון כרצון וכצורך לזכות בהכרה ובהערכה מצד אביו מצד אחד, וכמימוש הציפיות של האב מצד שני.

אירוע הצניחה בסיפור מרמז לאירוע הגשת המנחות לאל בסיפור המקראי על קין והבל (בראשית, ד' ד'). כמו בסיפור המקראי מבקש גדעון באמצעות מעשה זה להתקרב אל

קמאי... שושלת בני קין של מקוללים, הגיבורים הנידחים, בעלי היצרים... תשתית קדומה...",
באור התכלת העזה, ספריית
 פועלים, ת"א, 1979, עמ' 34.

⁸ על קלוד לוי שטראוס והמתודה הסטרוקטורליסטית ראה ברשימה הביבליוגרפית.

⁹ על אינטרטקסטואליות ועל ג'וליה קריסטבה ראה ברשימה הביבליוגרפית.

¹⁰ הציטטות מן הסיפור מובאות מן הנוסח המשוכתב של הסיפור שפורסם ב"ארצות התן", עם עובד, ת"א, 1976.

אביו ולזכות בהערכתו. הרמיזה להגשת המנחות של קין והבל בסיפור המקראי מאירה את מניעי הבן מעבר למה שהמספר היודע כל מתאר. היסודות המקבילים בין שני הסיפורים מעלים גם את השוני ביניהם. בסיפור "דרך הרוח" מוגשת המנחה לאב ולא לאל. שוני זה מעלה השוואה בין האב לבין האל ומאיר את דמותו של האב, שמשון שיינבוים, באור אירוני.

גם הבן השני, זאקי עזריה בן האחת עשרה, בסיפור "דרך הרוח" מבצע מעשים שונים כדי לזכות בהכרת האב ובהערכתו. עם הסתבכותו של גדעון בכבלי החשמל ועם תחילת הניסיונות לחלצו מנצל זאקי את המהומה "החל לטפס על עמוד החשמל... ולהשמיע נחירות ושריקות ולהעוות העוויות כדי למשוך אליו את עיני הציבור" (שם, 57). בשלב מאוחר יותר הוא חוזר על דברי האב ומכנה את אחיו בשמות שבהם כינה אותו האב: "פינוקיו הפוך... אולי תתחיל לעשות לנו הליכת ידיים?" (שם, 60). דברים אלה נאמרים בנימה של ליצנות כדי למשוך תשומת לב, אך הם מציגים את אחיו באור מגוחך ונלעג. נימה זו היא חיקוי נלעג של יחס האב לגדעון, יחס של בוז ולעג שהובע במילים: "פינוקיו, סמרטוט, פחדן עלוב". זאקי ממשיך בדברי הליצנות המלווים לעג לאחיו במילים בוטות יותר: "צנחן פינוקיו בוכה כמו תינוקיו" (שם, 61), ובכך נותן ביטוי פומבי למחשבות האב ולתחושותיו מתוך מגמה למצוא חן בעיניו. אז עולה זאקי למרום הסולם כדי להציל את אחיו. מעשה זה מזכה אותו במעמד של גיבור והוא זוכה להכרה גם מצד אביו. בסיום הסיפור האב "ליטף בכבדות את הבלורית המקורזלת והמלאה אבק. והוא מעולם לא ליטף את הילד הזה לפני כן" (שם, 62). הרמיזה לסיפור המקראי על קין והבל בהתנהגותו של זאקי מאירה את מניעיו ואת מעשיו בסיטואציה זו.

2.2 היריבות בין האחים ויסוד הקנאה

בסיפור המקראי על קין והבל מוצגת תחילתה של היריבות בין האחים עם הגשת המנחות לאל ועם דחיית האל את מנחת קין בפסוק "וישע ה' אל הבל ואל מנחתו ואל קין ואל מנחתו לא שעה, ויחר לקין מאד ויפלו פניו" (ד', ד'-ה'). בסמוך לכך קם קין והורג את אחיו.

בסיפור "דרך הרוח" מוצגת התרחשות בעלת מרכיבים דומים. מעשי הבנים המכוונים לזכות בהערכת אביהם זוכים ליחס שונה מצד האב. עם הסתבכותו של גדעון בין כבלי החשמל וגילויי חוסר האונים מצדו לחלץ את עצמו מן המצוקה משתנה יחס האב אליו, והאב מפגין כלפיו בפומבי יחס של בוז, לעג וזעם בלתי נשלט המתבטא ביידי אבן בבנו. כלפי זאקי, בנו הממזר, מגלה האב בתחילה יחס של כעס, אך זה נרגע ובסופו של הסיפור זאקי זוכה להערכה מצד האב. מעשי הבנים המכוונים לזכות בהכרת אביהם

חושפים את יסוד הקנאה ביניהם המעוררת את היריבות. זאקי, שמעולם לא זכה בהכרה מצד אביו, מבקש עתה לזכות בהכרתו. הוא עושה זאת באמצעות השפלת מעמדו של אחיו הבכור שנבחר על ידי אביו להמשיך את מורשתו. השפלת מעמד האח הנבחר נועדה לרומם את מעמדו שלו בעיני האב. יחסו של זאקי המכוער כלפי אחיו היפה והרך מקורו בקנאה על מעמדו המועדף של האח ועל מראהו. תגובתו של גדעון על התנהגות אחיו היא: "אני אהרוג אותך, אני אחנוק אותך..." (שם, 60). גדעון מבין את מניעי התנהגותו של זאקי ואת מטרתו ומגלה רגשות זעם כלפיו המלווים באלימות מילולית. זהו גילוי ראשון ליריבות ביניהם. בהמשך לגילוי אלימות זה רואה גדעון את זאקי מטפס למרום הסולם, מתקרב אליו ופגיון בידו, והוא נראה כ"קוף מיואש... יעיל עד להשחית... ורואה מפלצת". הוא חש שאחיו קם להרגו, והדבר מוביל אותו להתאבדות. מרכיבי הסיפור המקראי המרומזים לאורך התרחשות זו מאירים את העולם הפסיכולוגי של הדמויות, את התנהגותן ואת מערכת היחסים ביניהן בזיקה הדוקה לאב ולדרך התנהגותו. רמיזות אלה מובילות להארת ההתרחשות מזווית נוספת על מה שהמספר היודע כל מתאר, שנקודת התצפית שלו מתגלה כבלתי מהימנה וכמייצגת את דעת הקהל.¹¹

3. ב. דמותו של האב בזיקה לסיפור המקראי על קין והבל

בדמותו של שמשון שיינבוים בסיפור נרמזת דמותו של אדם בסיפור קין והבל ובסיפור גן עדן. במשפט "כאבות אבותיו השלמים והיראים" (שם, 46) נרמזת זיקתו לדורות ראשונים.¹² תיאור עבודתו של שמשון בגן הנוי של קיבוץ: "היה נוטע וגוזם ומכסת, משקה ועודר, מזבל, מדלל, מעשב וגם עוקר" (שם, 46) מהווה רמיזה לעיסוקו של האדם הראשון בעבודת האדמה (בראשית, ג' י"ז-י"ט). שמו של האב שיינבוים קשור גם כן לאדם הראשון בגן עדן בו מתואר "עץ נחמד למראה" (ב', ט'). זוהי משמעות שם האב: "שיין", שמשמעותו יפה (אידיש או גרמנית), "בויס", שמשמעותו עץ. כמו האדם הראשון שגורש מגן העדן כך גם שמשון פרש מתפקידו כאחראי לגן הנוי בקיבוץ, והוא מתגעגע לתקופה זו: "כל עוד נשמה באפו לא יחדל לבלוש את הערוגות" (שם, 53). רמיזה זו לדמות האדם הראשון מעניקה לדמות האב מאפיינים של גדולה, דמות מדור

¹¹ על דמות המספר ביצירת עמוס עוז ראה מאמרה של קריספין, מ., "דמות המספר ועמדת התצפית, עיון משווה ביצירותיהם של דוד מלץ ועמוס עוז", **הקיבוץ**, 13, ת"א, 1990, עמ' 175-156. שם מתארת המבקרת את דמות המספר ביצירת עמוס עוז כמספר היודע כל מתערב, בלתי-מהימן, המייצג את דעת הקהל באמצעות תיאור "בגוף ראשון רבים" ומשתמש בטכניקת הדיבור המשולב.

¹² במשפט זה יש רמיזה גם לדמותו של אברהם המסמלת את האמונה השלמה באל.

של נפילים, בעלת כוחות עצומים, רגשות עזים, דמות סוחפת ובלתי רגילה המתנשאת מעל האנשים הממוצעים ומהווה עבורם מודל וסמל. זוהי דמות בעלת ממדים מיתיים.¹³ זיקתו לגן העדן מאירה את חזונו האב, להפוך את הקיבוץ לגן פורח הדומה לגן עדן שבו ניתן לממש את חזונו.

הרמיזה לסיפורים מקראיים אלה מהווה חיזוק להצגת הדמות על ידי המספר היודע כל: "זה עשרות שנים נושא שמו של שמשון שיינבויים עטרה שאינה בת חלוף... חי על פי עקרונותיו בקו ישר כסרגל" (שם, 45), "כולו מקשה אחת של חזון והגשמה", "איש הרוח המרכזי בתנועה" (תנועת העבודה) (שם, 46), ש"מפעל חייו הוא הגות". המספר מציג את עמדת הציבור על שמשון שיינבויים וכן את ראיית הדמות את עצמה.¹⁴

אך הרמיזה לדמות האדם הראשון ולחטאו מאירה בדמות האב היבטים נוספים שאינם עולים בקנה אחד עם גדולתו. יחסיו של שמשון עם נשים מזכירים את החטא שגרם לנפילת האדם הראשון, חטא שהיה כרוך בפיתוי של אישה. המספר מציג את יחסיו של שמשון עם נשים כחלק מגדולתו, אך הרמיזה לחטאו של האדם הראשון מציגה יחסים אלה באור אחר. הכיבוש בסערה של נערה גוצה ומגמגמת כדי להעמיד לו יורש, נישואיו עימה וגירושה לאחר שלושה חודשים מוארים כחטא מוסרי. גם תיאור ההולדה של הבן השני וההתנכרות אליו לאחר לידתו מוארים באור זה. מה שנחשב בעיני המספר, בעיני הסביבה ובעיני עצמו כגדולה מואר כהתנהגות אנוכית, אגוצנטרית, כוחנית, דורסנית ויהירה כלפי זולתו. הארה זו מעמידה באור אירוני את גדולת האב ותהילתו.

גם בתיאור ההולדה של בניו יש רמיזה לסיפור קין והבל. בסיפור קין והבל נולדו הבנים לאחר הגירוש מגן העדן ואבדן חיי הנצח מתוך מגמה להמשיך את השושלת. בסיפור "דרך הרוח" מבקש האב להוליד בן כדי להמשיך את השושלת, אך מוסיף על כך: "אשר ישא את חותמו ואת שמו אל הדור הבא" (שם, 47), "בני יגדל אותם ואני אפתח לפניהם את הרוח" (שם, 52). בגישתו זו של האב אל מעשה ההולדה בולט המניע האנוכי שרואה בבן הנולד כלי שרת להשגת מטרותיו. בגישה זו בולטת גם תחושת עליונות והתנשאות של האב המצביעה על יהירות ותחושה של חשיבות עצמית. כל אלה מגבירים את האירוניה כלפי התדמית של האב בעיני עצמו ובעיני החברה.

¹³ על משמעות השם שמשון כתב ברזל במאמר שהוזכר בהערה 3.

¹⁴ המספר היודע כל כותב ב"גוף ראשון רבים", ומביע בכך את עמדת הציבור כגון במשפט: "רק בקולמוסו רושם שמשון שיינבויים את שמו על כותל בנינו הלאומי והתנועתי" (שם, 49). המספר גם משתמש בטכניקת דיבור משולב בתצפית של דמות האב הנותנת ביטוי להרהורי האב למשל במשפט: "צריך לצאת החוצה אל השדה... בני יגדל אותם ואני אפתח לפניהם את הרוח..." (שם, עמ' 52).

יחסו המפלה של האב כלפי בניו ב"דרך הרוח" מזכיר גם כן את סיפור קין והבל. אפליה זו כמו בסיפור קין והבל גורמת למתח וליריבות בין האחים ומשפיעה על חייהם וגורלם. הרמיזה לחטאו של האדם הראשון בסיפורים מקראיים אלה לאורך הסיפור מאירה באור אחר את אישיות האב. גילוי זה יוצר אירוניה ההולכת ומתעצמת כלפי תדמית הגדולה של האב בעיני עצמו ובעיני הסביבה. שיא האירוניה מתואר עם מותו בסיום הסיפור. שמשון זכה לאחר מות בנו להילה נוספת של אב שכול, שהקנתה לו מעמד של קדושה, ודווקא אז הוא מתמוטט ונופל כאחד האדם באופן פתאומי בערוגות הנוי.

4.2 הבן בסבך ציפיות האב

הבן הבכור גדעון נולד לסיטואציה שנבחרה למענו על ידי אביו, למלא אחר ציפיותיו, להמשיך את מורשתו ולהנחילה לדור הבא. גם בסיפור קין והבל נולד הבן הבכור קין לסיטואציה שבה הולדתו תממש ציפיות. בפסוק "קניתי איש את ה'" (ד', א') מבטאת חוה אמו את מערכת התקוות והציפיות שלה עם הולדתו, לקנות את מעמדה בעיני אדם לאחר שגרמה לו לחטוא והובילה לנפילתו, וכן להתקרב למעשי האל באמצעות הלידה הדומה למעשה הבריאה של האל. הציפיות מקין הבן הבכור מקנות לו מעמד מועדף, אך יוצרות כלפיו ציפיות גבוהות שעליו לממש. בסיפור קין והבל הציפיות של קין מושמות לאל עם דחיית מנחתו על ידי האל. מרגע זה מתעוררת הקנאה באחיו הגורמת לרצח.

ב"דרך הרוח" משמש האב, על פי נקודת התצפית שלו, דמות דומיננטית, יחידה בחיי בנו, ולאם אין כל תפקיד אלא בהולדה. בסיפור מוצגות הציפיות הגבוהות של האב מבנו כמערכת הנכפית על הבן בתהליך חינוכו בדרך כוחנית ומתנשאת כך שהבן אינו יכול להיחלץ ממנה: "הוא שפך על בנו, מאז מלאו לילד שש עד שבע את קרני אישיותו" (48). בתיאור זה מוצג הניגוד בין הבן לאב, המבוגר לעומת הילד והנער, גדולתו של האב לעומת קטנותו של הבן. "קרני אישיותו" של האב הם מטפורה המציגה את דמות האב כשמש שהיא מקור אור המקרין על סביבתו, והבן מוצג כצל שקולט את קרני האור. במטפורה זו האב אינו מעניק אלא שופך את קרניו, מעשה שגובל באלימות, ואילו הבן, מנקודת תצפית זו, מוצג כמי שמילדותו נשפכות עליו קרני האב בלא יכולת להתנער מהן, מעין אובייקט לפעילות האב.

מערכת הציפיות של האב, כפי שהיא מוצגת על ידו היא בלתי ניתנת להשגה ולמימוש. הבן אינו יכול להגיע לגדולה ולתהילה של האב שמוצגת כאן כשמש ומקור אור יחיד במינו. ועם זאת הבן נלכד במערכת ציפיות זו ומנסה לממשה. בתיאור אישיותו של הבן הבכור גדעון יש יסודות מקבילים לאב המציגים היבט של תורשה, אך גם היבט של חיקוי האב והטמעת תכונותיו. גם גדעון הנער הצעיר עוסק בכתיבה כמו אביו. גם גדעון

הוא נער רך ויפה בדומה לאביו המרשים בחזותו. גם גדעון אוהב את משחק השחמט ומגלה בו הצטיינות. גם גדעון אוהב נערות כמו אביו. גם גדעון הוא בעל דמיון המפליג למחוזות רחוקים. אלא שתכונות דומות אלה מבליטות את הניגוד ביניהם: גדעון כותב דברי שירה למען עצמו ואילו שמשון כותב פובליציסטיקה למען הדורות הבאים, יופיו של גדעון הוא נשי כמעט ואילו דמותו של שמשון גברית, הנערות שוברות את ליבו של גדעון ואילו שמשון שובר את ליבן של הנשים. האב מוצג כדמות כריזמטית חזקה וסוחפת בעוד גדעון מוצג כ"איטי... רך... ובלתי מתבלט בחברה ובעבודה" (שם, 48). הניגוד בין האב לבנו חושף את המגמה של הבן לעיצוב אישיות אינדיווידואלית חרף ניסיונות האב לעצב את אישיותו באופן: "אשר ישא את חותמו" (שם, 47). הניגוד ביניהם נחשף באופן בולט בחלומות שלהם. גדעון חולם חלום רך ונעים על נופים רחוקים של יערות צפוניים אפלים ומראה שלכת. ואילו האב חולם על נוף הקיבוץ, גן העדן הפרטי שלו, שבו יש גילויי כוחנות.

הצניחה בשדה הקיבוץ מציגה סיטואציה בחייו של גדעון בה יש לו הזדמנות לממש את ציפיות אביו. העלילה בסיפור מתפתחת עד לשיאה עם ההכנות של גדעון לרגע הגדול של הצניחה כשהכיוון הוא התרוממות מן האדמה לשמים. ברגעים אלה נמסרים הרהוריו על מהות הצניחה בעיניו במונחים של גובה והתרוממות: "התהום עולה אליך... הרצועות בולמות את נפילתך כאילו באה איזו זרוע גברית שלוה, נחרצת ועצרה בך שלא תתהולל עוד... גופך מתנחשל לאט בגבהים... ואתה צפור מרחקים..." (שם, 50). מילים אלו מסמלות את התרוממות הרוח של גדעון ואת אושרו הרב. מושגים אלה מבטאים גם את התקרבותו לגובה הציפיות של האב. רגשותיו של גדעון ברגעי הצניחה מתוארים במילים: "אימץ את ברכיו וכמו נולד אל תוך האור השרבי זינק ונפל... זעקת חדווה פראית נקרעה מגרונו בו ברגע..." (שם, 55) המציגים לידה לתדמית חדשה. הצניחה מתוארת על ידי גדעון באמצעות המלה "רוח" ומילים קרובות אליה: "כשאתה ברק ברוח... משבי-אוויר סעורים לוחכים את גופך... נסחף קצת ברוח הקלה..." (שם, 50). השימוש במילה זו מזכיר את שם הסיפור שהוא בעל שתי משמעויות עיקריות:¹⁵ רוח ממשית המופיעה בסיפור ורוח סמלית המבטאת את עולמו הרוחני של האב ועולם ערכיו. השימוש של הבן במושגיו של האב מצביע על הניסיון להתקרב לעולמו הרוחני ולענות על ציפיותיו. אך בהמשך פרץ משב רוח חזק שהוביל להסתבכות של גדעון ולאבדנו. משב רוח זה מסמל את דרכו הכוחנית של האב לכפות את רוחו על גדעון ולהתוות את גורלו לדרך של אבדון. במקביל לכך מוצגת יציאתו של האב לצפות בצניחת בנו. צניחה זו נתפסת בעיניו כמימוש של הציפיות: "איזה לחן רוסי עתיק יומין

¹⁵ כפי שתיאר ברזל (הערה 3) עמ' 215.

החל לפעום בחזהו... דמויות זעירות, כהות התפזרו בחלל כמו גרגרים מכף האיכר הזורע בתמונה ציונית נושנה" (שם, 54). האב מפליג בהרהורים מנעוריו והרהורים אלה מובילים אותו להבנה שרגע זה הינו התגשמות החזון הציוני, אך עם נקודת השיא בא גם המפנה המאיר את מימוש ציפיות האב כבלתי אפשרי. המפנה מרומז בתיאור החוזר של המילה "נפל" שש פעמים רצופות: "זינק ונפל.. הוא נפל וראה את מחוזות ילדותו... ונפל וראה את הגגות... ונפל וחייד... ונפל אל הכרמים... ונפל בלב שמח" (שם, 55). המפנה בעלילה מוצג בסוף הפרק עם הסתבכותו של גדעון בכבלי החשמל. הסתבכותו של גדעון בין כבלי החשמל, עורק החשמל המרכזי החוצה את העמק, מסמל את הילכדותו בכבלי הציפיות של אביו כבובה על חוטים בדומה לפינוקיו בובת העץ. תמונה זו מסבירה את פשר כינויו ואת המצב הטרגי אליו נקלע גדעון. גדעון נלכד בכבלי החזון של אביו. הסתבכותו של גדעון בכבלים מובילה לנפילתו עם חשיפת פחדיו, עם אובדן התדמית של הגיבור המצליח, עם גילוי האכזבה של אביו כלפיו, עם גילויי הבוז מצידו ועם גילויי הלעג מצד אחיו. מוטיב הרוח חושף את שהתחולל בנפשו של גדעון, לאחר שאביו קרא לו: "פינוקיו, סמרטוט, פחדן עלוב שכמותך! ואז חדלה רוח היס" (שם, 58). הרוח המסמלת את רוחו של האב וערכיו התגלתה לגדעון בכוחניותה ובהרסנותה. גילוי זה מוביל להבנת פניה האמיתיים של רוח אביו ולשבירת תמונת עולמו של גדעון. נפילת גדעון מובילה למותו הטרגי. הרוח החדלה מנשוב חושפת גם את שהתחולל בנפש האב. אובדן חלומו עם האכזבה מבנו גורם לשברון רוחו של האב וזה מוביל למותו. וגם כאן מוצגת הקבלה בין האב לבין בנו חרף הניגוד ביניהם. חלק זה של העלילה מוצג כירידה מדורגת מן הגבהים כלפי האדמה, ראשית הסתבכותו של גדעון בכבלים, אחר כך היותו תלוי מתחת לכבל התחתון ולבסוף נפילה אל מותו. גם האב מוצג בתהליך של ירידה עם התמוטטותו על ערוגת הנוי בסיום הסיפור. בחלק השני של העלילה מתחזק והולך מוטיב האדמה שהוזכר בראשית הסיפור בביטויים כגון: "יגעו רגליו ברגבי השדה" (שם, 44), "שדה חרוש שנבחר לנחיתת הצנחנים" (שם, 53), "פאת השדה" (שם, 54). מוטיב האדמה מתעצם עם נפילת הבן ואביו אל מותם. מוטיב האדמה הוא מוטיב דומיננטי בסיפור קין והבל. הוא מוזכר בהקשר למעשה הרצח: "ויהי בהיותם בשדה" (ד', ח') וכן בהקשר להכחשת קין ולאשמתו: "דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה, ועתה ארוור את מן האדמה..." (ד' י"ב). מוטיב זה מאיר בסיפור "דרך הרוח" את התנהגות האב כלפי בנו כמעשה רצח ואת אשמת האב במות בנו.

נוסיף הערה על הבן זאקי בזיקה לציפיות האב. בניגוד לאחיו גדל זאקי ללא קרני אישיותו של אביו וללא כל ציפיות ממנו. ודווקא הוא מצליח להתעמת עם אביו ולהתמודד עם אישיותו של האב ולהגיע להכרה ולהערכה כלפיו מצד הסביבה ומצד

אביו. באישיותו של זאקי מתגלות תכונות דומות לתכונות האב, הכוחנות, היצריות וההעזה. דמותו של זאקי מאירה על דרך הניגוד וההקבלה את העלילה המרכזית בסיפור.

ג. לסיכום

סיפור קין והבל מרומז במרכיבים השונים של הסיפור "דרך הרוח" ומהווה תשתית שבאמצעותה ניתן לפרש את הסיפור ולהבין את משמעותו. הוא מרומז בעיצוב הדמויות וביחסים ביניהן, באירועי העלילה ובמהלך התפתחותה, עד כי נראה שהסיפור מקיים עימו דיאלוג. ולכן הארת הרמיזות מן המיתוס יאירו את עולמן של הדמויות, מניעיהן, רגשותיהן ודרך התנהגותן וכן יאירו את האירועים בעלילה ומהלך התפתחותה. הרמיזות למיתוס זה גם מדגישות את נושאי הסיפור, יחסי אבות ובנים בזיקה ליחסים בין אחים וכן את המישור האידיאי בסיפור, חטאי האבות המובילים להרס דור הבנים. סביב נושאים אלה נבנית רשת מוטיבים הנותנת ביטוי לנושאי הסיפור ולמישור האידיאי. הרמיזות לסיפור המקראי מבליטות את אמצעי העיצוב המרכזיים בסיפור עליהם עמדו מבקרים רבים: הניגוד וההקבלה.¹⁶ אמצעים אלה מצויים במרקם היצירה בעיצוב הדמויות ובתיאור היחסים ביניהם ובעיצוב העלילה ודרך התפתחותה כמערכת סימטרית בה מצויים ניגוד והקבלה.

ביבליוגרפיה

- אבינור, גיטה, (1974), "למי מייללים התנים", **השקף אחורה בעצב**, חיפה, עמ' 151-153 בלבן, אברהם, (1986), **בין אדם לחיה**, עם עובד, תל-אביב.
- ברזל, הלל, (1976), "מבוא לסיפורי עמוס עוז", **ששה מספרים, ט"ז סיפורים**, יחדיו, תל-אביב, עמ' 215-222.
- ברזל, הלל, (1990), "השאלה כתבנית עומק", **דרכים בפרשנות חדשה**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 168-233.
- גרץ, נורית, (1980), **עמוס עוז, מונוגרפיה**, ספרית פועלים, תל-אביב, עמ' 93-116.
- לוי, זאב, (1976), **סטרוקטוראליזם בין מתוד ותמונת עולם**, ספרית פועלים, תל-אביב.
- לוי-שטראוס, קלוד, (1973), **החשיבה הפראית**, ספרית פועלים, תל-אביב, תרגום: גילדין, א.
- לוי, שמעון, (1985), "על במותיך חלל", **מאזניים**, תל-אביב, גל' 9-10, עמ' 53-56.

¹⁶ ראה למשל, ברזל (הערה 3) עמ' 215, בלבן (הערה 1) עמ' 71, 138 ואילך, גרץ (הערה 1) עמ' 116-93.

מזור, יאיר, (1998), **ליטוף באפילה**, על הסיפורת של עמוס עוז, כתר, ירושלים.
מעוז רבקה, (1988), "גילגולי הבלורית בספרות הישראלית", **מאזניים**, ת"א, עמ' 156-175.

עוז, עמוס, (1976), **ארצות התן**, עם עובד, ת"א.
עוז, עמוס, (1979), **באור התכלת העזה**, ספרית פועלים, תל-אביב.
קריספין, מיכל, (1990), "דמות המספר ועמדת התצפית, עיון משווה ביצירותיהם של
דוד מלץ ועמוס עוז", **הקיבוץ**, תל-אביב, 13, עמ' 156-175.
שקד, גרשון, (1971), "האורב יושב בחדר", **גל חדש בסיפורת העברית**, ספרית פועלים,
תל-אביב, עמ' 180-203.
שקד, גרשון, (1985), "השאיפה ללב לבה של ההיסטוריה", **גל אחר גל בסיפורת
העברית**, כתר, ירושלים, עמ' 84-95.

Clayton, J. and Rothstein, E. (1991), "Figures in the Corpus: Theories of Influence and Intertextuality", in **Influence and Intertextuality in Literary History**, eds.: Clayton, J. and Rothstein, E., Madison, pp. 3-36.

Hawkes, T. (1977), **Structuralism and Semiotics**, London,

Levi-Strauss, C. (1963), **Structural Anthropology**, New-York,.

Levi-Strauss, C. (1967), "The Story of Asdiwal" in Leach, E. ed.: **The Structural Study of Myth and Totemism**, London, pp. 1-47.

Kristeva, J. (1980), **Desire in Language**, Oxford,